

УДК 908: 355 (477.54) «15/16»

Т. О. Ісаєв

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна

ЦАРЕБОРИСІВ: ВІД ЗАСНУВАННЯ ДО УТВОРЕННЯ ІЗЮМСЬКОГО СЛОБІДСЬКОГО ПОЛКУ

У статті детально проаналізовано минуле Цареборисова в 1599 – поч. 80-х рр. XVII ст.: заснування, укріплення, динаміка населення, роль в історії краю, участь у соціальних та визвольних рухах того часу.

Ключові слова: Цареборисів, Слобожанщина, Оскіл, Сіверський Дінець, козак, Степан Разін.

В статье детально проанализировано прошлое Цареборисова в 1599 – нач. 80-х гг. XVII в.: основание, укрепления, динамика населения, роль в истории края, участие в социальных и освободительных движениях.

Ключевые слова: Цареборисов, Слобожанщина, Оскол, Северский Донец, казак, Степан Разин.

The article analyzes in detail the past Tsareborisov in 1599 – beg. 80's. XVII century: base, strengthening, population dynamics, role in the history of the region, participation in social and liberation movements.

Key words: Tsareborisov, Slobozhanschina, Oskol, Seversky Donets, Cossack, Stepan Razin.

В історії Слобожанщини дослідники приділяють істотну увагу минулому перших, найдавніших населених пунктів, бо з часом вони перетворювалися на значні місцеві військово-політичні та адміністративні центри. Однак найдавніший населений пункт Слобожанщини – Цареборисів – істориками вивчено недостатньо. Найвідоміший дослідник історії Слобожанщини Д.І. Багалій [2] писав здебільшого лише про заснування Цареборисова, побіжно згадав його роль в обороні краю та долю в XVII ст., зовсім оминув участь жителів цього містечка в соціальних рухах. У краєзнавчих роботах з минулого краю [5; 7] подаються фрагментарні відомості, часто помилкові. Російський дослідник В.П. Загоровський в монографії «Изюмская черта» [6] детально описує захисні споруди Цареборисова, розкриває військове значення, але оминає соціально-економічні аспекти минулого міста.

Причиною такого стану дослідження проблеми є як певна обмеженість джерельної бази з ранніх періодів історії міста, так і той факт, що Цареборисів не став локальним центром, а перетворився у провінційне містечко, яке наприкінці XVII – XVIII ст. не відіграло вже вагомої ролі. Саме тому метою статті є дослідити минуле Цареборисова від заснування до 80-х рр. XVII ст., тобто період, коли його роль і значення в місцевій історії були значними.

Стосовно джерельної бази, то вона представлена письмовими документами: строельними книгами, описами міст XVII ст., діловодчою документацією між воєводами Цареборисова, Чугуєва, Белгорода та актовими матеріалами.

Цареборисів, Борисів, Царево-Борисів, Борисівград, Борисівка, в літописних документах «Царев-Борисов», «Борисовград», «Борисов» або ж «Новой Царев город» – так аж до 1919 р. називалося сучасне село Червоний Оскіл Ізюмського району Харківської області, що лежить у пониззі Оскола.

Щодо часу заснування Цареборисова, то серед дослідників існують певні розбіжності: 1598 р. [17, с. 49; 19, с. 5], 1599 р. [6, с. 53], 1600 р. [7, с. 552]. На наш погляд, найбільш переконлива аргументація В.П.Загоровського, за яким Цареборисів заснований у 1599 р.

Збудована в самому центрі Дикого поля, поруч із Ізюмською сакмою та відомими татарськими бродами через Оскіл та Сіверський Дінець, Цареборисівська фортеця була висунута так далеко на південь в степ, що, як писав Д. Багалій, «нам тепер важко зрозуміти мотиви, якими керувався при її будівництві цар Борис» [2, с. 43]. Та й справді, жодна фортеця в степу не будувалася на такій

значній відстані від кордонів Московської держави: близько 300 верст відділяли її від Воронежа, 150 верст – від Белгорода.

У «Новому Літописці», виданому князем Оболенським, будівництво Цареборисова обумовлюється не стратегічними цілями, а головним чином бажанням царя Бориса Годунова заслати куди-небудь подалі свого політичного противника [17, с. 51].

Справа в тому, що за півроку до цього, у 1598 р., в результаті складної політичної боротьби після смерті сина Івана IV Грозного Федора Земським собором був вибраний царем впливовий боярин Борис Годунов. Під час виборчої кампанії найбільш небезпечними противниками Годунова були високородні бояри Романови (майбутня царська династія), які порівняно з «худородним» Годуновим мали незрівнянно більше прав на царський трон в якості найближчих родичів – двоюрідних братів – останнього царя династії Калити – Федора Івановича [13, с. 21].

Після коронування Бориса на трон Романови за підтримки Б.Бельського здійснили кроки, які загрожували розладнати його коронацію: «...некоторые князья и думные бояре, особенно же князь Бельский во главе их и Федор Никитич [Романов] со своим братом и немало других, однако не все, стали советоваться между собой, не желая признать Годунова великим князем, а хотели выбрать некоего Симеона» [11, с. 122]. Вони готували ґрунт для того, щоб передати корону хрещеному служивому татарському хану Симеону Бекбулатовичу, який колись «по прихоти Грозного» займав московський трон. Знать розраховувала зробити його слухняною іграшкою в своїх руках.

Отож, небезпідставно побоючись залишати Бельського в столиці, Годунов уже через півроку відправляє його з військом на Оскіл. Становище Бельського тоді було нестійке.

Сучасні ж історики вважають, що заснування Цареборисова так далеко від московських кордонів пов'язане з потребою в опорних пунктах для станично-сторожової служби в Дикому Полі [5, с. 12]. Іншим мотивом було прагнення пробити коридор на південний Дон, до донських козацьких городків, і перш за все до Роздорів, куди з Цареборисова відкривався найкоротший шлях. Цим самим уряд розраховував роз'єднати орди, які кочували на схід від Дінця і в Північному Причорномор'ї, і тим самим не допустити нові спустошливі вторгнення татар і ногайців у Підмосков'я [13, с. 95].

Для будівництва Цареборисова Борис Годунов у 1599 р. дав наказ воєводам майбутнього міста Богдану Яковичу Бельському й Семену Ромодановичу Алфьорову прислати будівельників й охоронні війська в місто Лівни. Від воєвод вимагалось, щоб вони, приїхавши в Лівни, за списками переглянули «дітей боярських» і веліли їм брати «запаси» «и на все лето, и на осень, и до зимы. А которым лицем по росписи с ними зимовать, и тем велеть иматъ запасы и на зиму и на лето. А стрельцом и казакам и литве и немцом и черкасом и днепровским и донским козаком и всяким людем велеть иматъ с собой запасы на поле по росписи, как которим людем в росписи написано». З ними мусили відправитися в пониззя Оскола до «Бахтина колодязя» і ті люди, які проводили попередній огляд цього місця та робили креслення майбутнього міста – Федір Чулков та Істома Михнев. Крім різних розрядів служилих людей, в експедицію вирушали ковалі, теслі, пушкарі й городові майстри. Вони були споряджені достатньою кількістю воєнних і харчових запасів: порохом, свинцем, ядрами, сухарями, толокном і крупами, також з ними було все те, що необхідне для «церковного строения» – образи, антимінс, церковні книги, ризи. Тут ми зіштовхуємося з цікавим фактом: у складі будівельників нового міста обов'язково мали бути представники духовенства – «ружные попы», які перебували на службі в Розряді і були послані в Цареборисів [8, с. 5]. Як ми бачимо, склад експедиції був чітко визначений.

Такі ж чіткі вказівки давалися воєводам щодо контролю за кіннями, зброєю війська та боєприпасами. Уряд докладно розписував, як організувати похід від Лівен до місця будівництва там, де Бахтин впадає в Оскіл, що везти Осколом суднами, кому йти з кінною раттю берегом, як розташуватися на місці. Наказувалося, що за тиждень до Ільїного дня (тобто до 20 липня) 1599 р. все це ополчення повинне зібратися в м. Лівни; тут його повинні були переглянути воєводи й відправити в місто Оскіл. Там ще додатково запаситися воєнними й продовольчими припасами. Все це потрібно було повантажити на кораблі, туди посадити інших ратників під керівництвом голів, а самим з кінним військом йти обома берегами Оскола вниз за кораблями. Як війська, що були на кораблях, так і ті, що йшли суходолом, повинні були всіляко оберігати себе від нападу

татар і «воровских черкас». Зупинки робити в «крепких надежных местах, ставитъ сторожей на ночь, посылать во все стороны станичные разъезды; обо всяких вестях, полученных от станичников, сторожей или выездных людей, отписывать воеводам в Белгород и на Оскол» [8, с. 5-6].

«Придя на место, город обложить по чертежу и по росписи, каковы им чертежи и роспись даны. И велети плотником город рубить и делати не на спех, а делати им город образцом как пригоже, то государь царь и великий князь Борис Федорович всея Руси положил на окольничьих и воеводе на Богдане Яковлевиче. А башни делати круглые или четверугольные, смотря по месту государеву делу прибыльнее, и крепче, и прочнее» [8, с. 6].

Цар наказував Бельському, прийшовши на місце, «тогчас петь молебен и освятя воду, велети город обложить», «поставить... в городе, где пригоже, церкви Пресвятые и Живоначальные Троицы, а другой храм – святых великих страстотерпцев Бориса и Глеба», і повідомив, що «церковное строение послано». Більш того, Борис Годунов дав через Розрядний приказ точний розклад всіх служб, які повинні виконуватися у новозбудованих храмах Цареборисова. У великій церкві богослужіння повинне відбуватися щоденно, а в другій – по суботах, неділях та в святкові дні [8, с. 9]. Таким чином, цар, боярська дума та Розрядний приказ керують не тільки будівництвом фортечних укріплень, закладкою міста та його заселенням, але й організують в ньому духовне життя.

Не менш наочно описується вибір місця під «город» і перевірка воєводами креслень та кошторису, закладеного в Розряді, при закладці Цареборисова. В указі говориться, що воєводи, коли прибудуть на місце, повинні ще раз за кресленнями і розписами Чулкова й Михнева ув'язати пересічений рельєф місцевості з кріпосними укріпленнями, стінами і баштами, проїжджими місцями, дорогами [8, с. 7-8].

Давалися вказівки, з яких частин повинні складатися міські укріплення: «... а делати им город из загородью в две стены, а меж бои тех стен была сажень косая да третья стена делати внутри» [8, с. 6].

Передбачався і захист проти пожежі і гниття деревини: «... а делати им город так, чтобѣ ево глиною обмазать мочно». Від воєвод вимагався постійний нагляд за перебігом робіт й особливо за будівництвом колодязів і тайників: «... а самым им у городского дела быть неотступно день и ночь беспрестанно, чтоб им прося бога милости город зделати крепко вскоре да тайник им в городе зделати присмотря место к озеру или к реке и в городе сделать колодезь. Если колодезь в городе сделать нельзя, что сделать подкоп». Разом з воєводами для будівництва кріпосних укріплень були відправлені підсобні робітники – «служивой пушкарь и подкопщик Поспел Неклюдов да немчин Юшко Аммон». Крім того, «к городовому делу послан с ними городской мастер Михайла Кирдешов». Давався докладний розпис, де і як облаштовувати рови, куди вивозити викопану землю [8, с. 9].

Воєводи Цареборисова повинні були відписати царю чи можна поблизу міста мати ріллю, сіножаті і яка там земля: «и какие леса и сколь далече лес большой и можно ль около города будет пашня и покосы... и на сколько верст по смете пашенная земли и покосов и иных каких угодей рек и лесов» [8, с. 9]. Тобто місто відразу закладалося як сільсько-господарське.

Оглянувши всі природні яри навколо і використавши найбільш придатні для ровів, воєводи спочатку повинні були збудувати невеликий «острожек», зміцнивши його «наряд», а вже звідси висилати сторожі й дозорщиків у всі сторони. Нарубавши соснового й дубового лісу на будівництво основних укріплень, слід було заготовити достатньо сіна для коней на всю осінь і зиму. Рів зробити з трьох сторін. Між міськими укріпленнями і ровом повинен бути «чеснок», а на дні рову – невисокий тин. З «приступной», тобто із незахищеного боку, насипати «крепкий вал» і зробити башти, а біля них рів. Для зберігання пороху воєводи повинні були зробити «крепкий дубовый погреб, для хлебных запасов – житницы, а для воинских принадлежностей – амбары». До всіх цих будівель приставити сторожів, а ключі тримати в себе. Укріпивши таким чином місто, Бельський й Алфьоров повинні були назвати його Цареборисовим [8, с. 8-13].

У розписі міста Цареборисова говориться: «Как в 107 [1599 р.] году Богдан Бельский да Семен Олферьев Борисов город поставили и они Борисову городу прислали чертеж и тот чертеж

в Розряде сыскан... И всего по чертежу в Борисове в городской стене 3 башен с вороты 6 башен глухих да 127 городен, а меж ворот и башен по стенам 379 сажен» [1, с. 134-135].

Будівництво фортеці й основної частини житлових і службових приміщень було закінчено протягом кількох місяців.

Після цього козаки і стрільці могли бути відпущені по домівках, а всі інші повинні були залишитися в новозбудованому місті на службі в царя й бути готовими до «осадного сиденія». Для цього всіх служилих людей потрібно було розписати по фортеці, стінах, баштах і воротах, а разом з тим посилати станичників на Муравську, Ізюмську та Кальміуську сакми, на Дінець та Оскіл для спостереження за татарами й «воровськими черкасами» [8, с. 10-11].

Також цар Борис Годунов наказав воєводам (Богдану Бельському і Семену Алфьорову) скликати всіх вільних отаманів і козаків з Сіверського Дінця, Оскола та інших місцевих рік, які тут жили, й оголосити, що цар пожалував їх тими ріками й річками, «велел отдать им, донецким и оскольским атаманам и казакам безданно и безоброшно», щоб вони жили по своїх юртах й угіддями всякими володіли, а государю служили [8, с. 10].

З наказу ми ясно бачимо, що ця найпівденніша частина територія Слобожанщини ще в XVI ст. була заселена, бо тут жили і промишляли місцеві козаки, які були згуртовані в загони на чолі зі своїми отаманами. До цього ці вільні козаки володіли землею без чиєї-небудь на те санкції. Тепер же становище змінювалося. Царському воєводі наказувалось провести перепис у козацьких станицях, щоб зафіксувати, «в которых местах на Донце и на Осколе юрты и кто в котором юрте отаман, и с которого юрту атаманы и казаки какими угождями владеют». Як бачимо з наказу воєводі, цар Борис не тільки обіцяв закріпити за козаками їх займанщину, але й гарантував, що влада не буде обкладати їх ні даниною, ні оброком. «Пожалования» землі місцевим оскільським і донецьким козакам було пов'язане з однією тільки умовою. Їх зобов'язували нести «государеву службу» [8, с. 10].

Таким шляхом влада, залишаючи в недоторканості поземельні відносини, які склалися на цій нічийній території, намагалася пристосувати їх до потреб феодальної держави. Воєвода Б.Бельський не пропонував оскільським козакам перейти під начало дворянських голів. Тим самим зберігався принцип виборності отаманів у вільних козаків.

Службові обов'язки місцевих козаків, визначені царським указом не були обтяжливими. Їм доручалося слідкувати за пересуванням татар у тутешніх степах та протидіяти «воровським» козакам, «чинить промысел на ворами». Вони повинні були присилати в Цареборисів полонених, «выезжих людей и отписки о всяких делах». Полонених черкасів цареборисівські воєводи повинні були у свою чергу відсилати до Москви [8, с. 10-11].

Белгородський й оскільський (з м. Оскіл) воєводи зобов'язані були, як і раніше, відсилати своїх сторожів і станичників до місцевих урочищ, але тепер вони отримали нові інструкції, за якими отримані відомості слід було передавати перш за все в «Новий Царев город». У свою чергу цареборисівським воєводам був відданий наказ постійно підтримувати зв'язки з белгородськими та оскільськими воєводами, які на випадок появи значних ворожих сил, повинні були до них прийти на допомогу разом з оскільськими та донецькими отаманами й козаками. Крім того, цареборисівські воєводи повинні були «беречься от огня, корчемства, игры в зерно и всякого воровства», тобто піклуватися про безпеку фортеці та міста, підтримувати тут воєнну дисципліну [8, с. 10-11].

Як відзначає Д. Багалій, «Борис дивився на будівництво Цареборисова, як на дуже серйозне та задумане в широких розмірах підприємство. По його плану, Цареборисів повинен був зробитись передовою і надійною заслоною для московських окраїн проти набігів кримців та воровських черкас. Цареборисів повинен стати центральним пунктом для всіх донецьких та оскільських отаманів і козаків» [2, с. 48-49].

У Цареборисові було багато ратних людей, одна партія приходила на зміну іншій. В 1600 р. з Бельським і Алфьоровим було 2 виборних голови; 46 виборних дворян; 214 дітей боярських; стрільців, козаків та іноземців кінних з піщальями 1500 (в тому числі 100 черкас); стрільців піших з піщальями 500 і т. ін. – всього 2955 чоловік. У наступному 1601 р. при воєводах Хворестиніну та Гагаріну – 3222 чоловік [2, с. 49].

Дякуючи енергії та розпорядливості Бельського фортеця Цареборисів була вибудована дуже швидко. Однак, почувавши себе господарем становища, брат цариці (Бельський був двоюрідним братом дружини царя Бориса – Марії Скуратової-Годунової) повів себе надто необережно. У колі довірених людей він заявив, що тепер сам він уже цар в Цареборисові, як Борис Федорович – цар у Москві: «Борис Федорович есть царь Московский, а он Богдан – Борисоградский» [2, с. 45].

Бельський щедро жалував своїх людей і міг розраховувати на їх відданість. Та на нього донесли служилі німці, що були в його загоні. В Москві слова Бельського були витлумачені по-своєму: вирішили, що воєвода прагне «пребольшего», бажаючи собі царства. Дяк Іван Тимофєєв, що засвідчив цей факт, додав від себе, що Бельського «оклеветали». При царському дворі донос німців викликав велику тривогу. А вже минуло менше ніж рік, як Бельський змагався з Борисом за царську корону. Багато хто вважав його одним з чотирьох головних претендентів на трон [13, с. 19].

Цар Борис хворів, і як раз в цей час стан його здоров'я різко погіршився. Ходили навіть чутки про його близьку смерть. Коли йому повідомили про крамольні речі Бельського, він наказав негайно заарештувати того. Разом з окольничим постраждали деякі «старі» дворяни, що перебували при ньому. Серед них був брянський «виборний» дворянин Афанасій Федорович Зинов'єв. На початку своєї кар'єри Зинов'єв очолював сторожову станицю на південних кордонах, пізніше виконував дипломатичні доручення в Криму. Служив головою в стані царя Бориса. Зинов'єва та інших дворян покарали за те, що вони не «посягали» на воєводу, інакше кажучи, не донесли на нього. Німець Конрад Буссов, який мав особисті рахунки з Бельським, стверджував: «сей изменник не долго величался пышным титулом; Борис велел привести его в таком уборе, который приличествует не государю, а гнусному бунтовщику, и который Богдану был весьма кстати» [13, с. 19-20; 2, с. 45].

Санкції проти Бельського були здійснені не пізніше весни 1600 р., оскільки між лютим і квітнем цього року Розрядний приказ призначив головним воєводою в Цареборисові окольничого князя Андрія Івановича Хворостиніна [13, с. 20].

Повідомляючи про долю Бельського, Іван Тимофєєв зазначив, що того не тільки позбавили сану («слави»), але й піддали ганебному покаранню, якому відповідно до «градських законів» підлягали «злодеи», розбійники й «мытари». Після публічної («торгової») кари Бельський змушений був терпіти ще нові приниження: «...и набезчеснейшая поругания и срамоту ему... наложиша и в места дальная поточен бысть» [13, 27]. Конрад Буссов розкрив зміст показань московського дяка: «Помня клятву – в течении 5 лет никого не казнить смертью, царь даровал преступнику жизнь, но велел описать его имение, отпустить крестьян его на волю с правом служить кому хотят и приказал своему капитану шотландцу Габриелу вырвать у самодельного царя Богдана длинную густую бороду; после чего послал его в Сибирь, где, вероятно, пропала у него охота выдавать себя за царя» [2, с. 45].

З відкликанням Бельського та Алфьорова до Москви, піклування Б. Годунова про Цареборисів не припиняється. І після цього сюди надсилають як воєвод, так і служилих люди. Якщо до цього часу найбільш висунутими в степ містами були Белгород на Сіверському Дінці та м. Оскіл на р. Оскіл, то тепер цар Борис Федорович збудував нове місто, майже при впадінні Оскола в Дінець. Звідси по Сіверському Дінцю Цареборисів був зв'язаний з Белгородом, а по Осколу через Валуйки з м. Осколом – важливими воєнно-опорними пунктами. У цьому районі Московська держава ніби клином врзалась углиб південних степів.

Воєводи Цареборисова надіслали в 1600 р. в Розряд тільки опис фортечних будівель міста. Однак більш пізні відомості, отримані від жителів міста в 1625 р., після серйозних пошкоджень, нанесених татарами, дають повну картину стану Цареборисова: «А по скаске цареградских жильцов белгородского протопопа Парфена да валуйчан Фролка Савина да Поминка Котельникова Царев-Борисов город поставлен был на реке Осколе на усть Бахтина, а город был рубленой сосновой, а в нем было 2-ое ворота выездные да 7 башен. А башни рублены в 8 стен. А городовая стена рублена в 2 стены вверх было городовые стены в 4 сажени» [1, с. 135].

Тут наводиться цікавий опис конструкції земляного валу: «А крепости около города вал земляной от огородной стены 4 сажени. В вышину тот вал был 2 сажени. И ныне тот вал не во многих местах цел, а делан тот вал: ставлены столбы и те столбы были проушены и в проушены

кладены бревенья. А бревенья изрешечено и досками утверждено... А с сторон был учинен плетень и колья и подпорами дубовыми утвержен. А сверх того вал окладен дерном. А дерн резали полугом. И по тому валу поставлены были башни такие же как вал делан и бои в башнях и по валу были учинены. И в пожару у тово валу столбы и бревенья выгорели и от тово тот вал испортился. А около това валу был ров в глубину 3 сажени, а поперек 4 сажени, а был тот ров от вал с 2 сажени» [1, с. 135].

Стан міста та його укріплення, після зруйнування їх татарами в 1625 році перевірявся Волконським. «А окольничий князь Григорей Волконский сказал, что в 133 [1625] году посылан от него с Волуйки к станицек Узюму кургану новосилец Ждан Дементьев с товарищи и были они на Борисове городище и сказали ему, что ров, которой был около посаду и около города и ныне глубок и цел весь» [1, с. 135].

Відразу ж були закладені слободи стрілецькі, козацькі та пушкарські. «А около слобод был острог стоячей на 2 версты, а приведен был тот острог к реке к Осколу против города с обеих сторон, а зделан был таков острог велик для того, что в Борисове было на годовой службе много ратных людей и двory себе ратные люди ставили сами. А как ратным людем перемена придет и они те двory свои продавали ратным людем, которые на их места на службу придут» [1, с. 136].

Місто добре забезпечувалося водою, що досягалося за допомогою штучного каналу: «Да в остроге ж меж города была перекопь из реки из Оскола – шла вода в озеро, которое озеро под городом. А из озера вода шла в колодезь в Бахтын и ныне та перекопь поросла ивняком и вода не идет. А как почистить и вода из Оскола пойдет по прежнему. А учинена та перекопь для того, чтоб в приход воинских людей в остроге людем безводным не быть». При огляді міста в 1625 р. цей штучний канал діяв [1, с. 136].

Оборонні укріплення ставилися не тільки в місті, але й за його межами для охорони людей, що працювали в полі: «А около поля были надолбы ставлены в три кобылины для береженья пахарей и конских и животных стад, а надолбы от города в 7 верстах». Описувались і місця, де брали ліс для будівництва [1, с. 136].

Таким чином, ми бачимо, як було засноване перше місто на Слобожанщині – Царевборисів. Невід'ємною частиною тогочасного міста була фортеця, яка надавала городянам і жителям найближчих поселень надійне укриття на випадок нападу ворога. Призначення фортеці визначало її місцезонаштування, розміри в плані та висоту, а це в свою чергу формувало художній обрис міста.

Направляючи експедицію в пониззя Оскола, російське командування передбачало небезпеку негайної війни з Кримом і готувалося відбити напад Орди. Адже будівництво Царевборисова поставило міцний бар'єр на шляху спустошливих вторгнень кочівників у південні повіти держави. Але хан не насмілювався прийняти виклик, який кинув йому Борис Годунов. Поява великих московських сил у пониззі Оскола та на Дінці створило воєнну загрозу Криму, крім того сприяла роз'єднанню орд, що кочували в Причорномор'ї, на Північному Кавказі та в Поволжі. Саме з намаганням запобігти спалаху воєнних дій на південних кордонах і пов'язане посольство князя Г.К.Волконського в Крим з «поминками» в 14 тис. рублів. Посол добився того, що хан Кази-Гірей підтвердив мир з Росією. Уперше за багато років напади татар на московські землі припинилися майже повсюдно [15, с. 395-396].

Крім того з новозбудованого міста Борис Годунов прагнув встановити контроль над донськими козаками. Уже в лютому 1604 р. цар Борис наказав воєводам Царевборисова з'ясувати, хто з гарнізонних дітей боярських «на Дон донским атаманам и казакам посылали вино, и зелье, и серу, и селитру, и свинец, и пищали, и пансыри, и шеломы, и всякие запасы – заповедные товары» від часу, «как стал Царев-Борисов» (тобто від 1599 р.) і по «нынешнего году». Порушників «заповеди» нещадно карали батогами [13, с. 134].

Наведені відомості не можна розглядати, як свідчення повної заборони вивозу на Дон зброї, боєприпасів і продовольства. Справа зовсім у іншому: уряд увів «заповідь», щоб повністю підпорядкувати донську торгівлю своєму контролю, використати торгівлю як засіб підкорення донської вольниці [13, с. 135].

Цареборисівці та місцеві оскільські козаки відігравали певну роль у подіях, які поклали початок громадянській війні в Московській державі, так званій Смуті. Вони підтримали самозванця Лжедмитрія I і забезпечили його успіх на півдні. Після вторгнення самозванця, записав автор «Иного сказания», одне його військо вело наступ на Чернігів, а інше пройшло Кримською дорогою на Цареборисів і далі на Белгород. Друге військо Лжедмитрія очолював отаман запорожців і донських козаків Корела, саме до нього приєдналися оскільські козаки [13, с. 229].

Найбільш ранні та достовірні відомості про повстання в південних фортецях наводяться в листах єзуїтів Чижовського й Лавицького, написаних у лютому-березні 1605р. Ці особи, що належали до найближчого оточення самозванця, повідомляли в листі від 27 лютого (8 березня), ніби в Путивль приведені полонені з п'яти фортець, які здалися «найсвітлішому князю»: з Оскола, Валуйок, Воронежа, Борисовграда (Цареборисова) і Белгорода. З цього можна зробити висновок, що повстання охопило Приоскілля в січні – на початку лютого 1605 р. У цареборисівській фортеці, як на ті часи, було зосереджено значний воєнний контингент; до складу місцевого гарнізону входило 500 столичних «дворових» стрільців. Вони взяли участь у повстанні разом з іншими силами гарнізону, а може бути, що стрільці належали саме до призвідців цього повстання. Цареборисівські дворові стрільці взяли місцевих воєвод під варту, а самі поспішили до Путивля, де й присягнули на вірність Лжедмитрію I [13, с. 210-211].

Джерела дуже скупо повідомляють про заколот військ у південних гарнізонах. У Розрядних книгах можна знайти короткий запис про те, що «польские» города «смутились и целовали крест вору...и воевод к нему в Путивль отвели... из Царева Новаго города князя Бориса Петровича Татова да князя Дмитрия Васильевича Тиренина» [13, с. 211].

Відомо, що виступи стрільців та місцевих козаків носили характер соціального протесту [10, с. 94]. У 1606 р. населення брало участь у повстанні Болотникова. Повстанці вбили цареборисівського воєводу М.Б. Сабурова, захопили владу в свої руки й послали загін у Путивль на допомогу Івану Болотникову [14, с. 89, 371].

Про ці ж події пише Філарет: «Что касается до бедствия, какие испытал город Борисов, впадая, по выражению Пророка, в руки человеческие: то прежде всего надобно сказать, что во время всеобщего разстройства России самозванец Лже-Петр в 1610 г. занимал Цареборисов, и цареборисовские стрельцы, волею, или неволею, ходили тогда вместе с ним в Путивль, а оттуда в Тулу, где самозванец был разбит и пойман. После того Борисов город несколько времени оставался в запустении, и от того долго назывался Борисовым городищем...» [17, с. 55-56].

У роки польсько-шведської інтервенції та Смути, коли російський уряд не мав змоги надати допомогу далекій фортеці на півдні, Цареборисів обезлюднів і був остаточно розорений татарами у 1612 р. [9, с. 67].

Та в 1625 р. виник план відновлення міста. Документи, підготовані Розрядним приказом у зв'язку з розглядом цього плану, дозволяють з'ясувати певні географічні та соціально-економічні деталі, пов'язані з історією Цареборисова, про що писалося раніше. Колишній житель Цареборисова Помин Котельников, який оселився пізніше в Валуйках, повідомляв цікаві подробиці про природні багатства Цареборисова. За його словами, «Борисов-город стоял на самом угожем месте. И только ныне укажет великий государь поставитъ Борисов-город по-прежнему, и царегородские жильцы, которые ныне на Волуйке, на житье пойдут тотчас, потому что в реках Донце и в Осколе и в озерах рыбы и зверя водяного всякого много, и добыча бывает немалая» [6, с. 54].

Як зазначає В.Загорівський, протягом кількох років Цареборисів був важливою фортецею на півдні Російської держави. Та у важкі роки потрясінь, «смут», народних повстань та іноземного нашестя початку XVII ст. зберегти це висунуте далеко в степ місто не вдалося – після великої пожежі мешканці покинули попелище, перейшли в Белгород та Валуйки. У цих містах ще довго існували особливі Цареборисівські слободи [6, с. 53-54].

На самому Цареборисівському городищі аж до часу нового його заселення постійно перебували московські сторожі та станичники. Їх бачимо тут у 1633 р. і пізніше. Наприклад, в «отписке» станичників Валуйському воєводі говориться: «Июля 28 (1644 г.) едучи к Святым Горам, как были против Борисова городища, в том месте гонялись за ними воровские черкасы». Того ж 1644 р.

писав у Москву Белгородський воєвода: «Августа 15 татаре пришли от Донца к Осколу против Царева городища» [17, с. 56]. Але, як ми зазначали раніше, постійного поселення тут не було.

Після того, як у 1639 р. у Чугуєві була збудована фортеця, звідти на Борисове городище постійно надсилали стрільців та станичників для спостереження за татарами. Про це Філарет пише так: «Но так как, по одному положению своему на краю степей Крымских, Борисов был опасным местом, то чугуевцы неохотно отправлялись сюда, и несколько раз испрашивали себе, как милости Божией, увольнения от содержания стражей в Борисове» [17, с. 56]. Хоча чугуївці й били чолом, щоб цар пожалував і наказав не відправляти їх для спостереження, ці намагання не мали успіху: воєвода наказує надіслати 50 чоловік у Цареборисів [16, с. 60].

В іншій царській грамоті, від 12 квітня 1650 р., повідомляється про надіслання грошового жалування 50 станичникам чугуївським та наказується їм «служить по прежнему указу к Борисову, к Салтовскому городищу, Изюмскою сакмою, и к Валкам вверх по Студенку, до тех урочищ доезжати» [16, с. 42].

Були й інші труднощі: «Борисов был сколько важным, столько же и опасным местом и по другой особенности своей. Через него проходила посольская дорога в Крым. Послы останавливались в Цареборисове как для отдыха, так и для получения распоряжений Правительства. Здесь была оберегательная застава против чумы; проезжающие с юга окуривали свое имущество, а послы, сделав списки с своих бумаг, подлинники предавали огню, списки же, подвергнув окурке, передавали на другую сторону заставы для немедленной отсылки их по назначению. «Список с статейного списка В.Г. Посланников, писан со слов чрез огонь в Цареборисове городке в 189 [1681] году мая... апреля 25, великого государя с грамот велено мне вести чрез огонь, не сходясь с Прокофьевым...» Эта особенность местности была причиною как раннему основанию Борисова города, так и тому, что часто нападали на него, кроме татар, шайки воров и грабителей, иногда по распоряжению польских панов и чиновников» [17, с. 56-57].

Так, наприклад, в статейному списку 1642 р. говориться: «в феврале сего приходили на р. Донец и посланника [кримського хана] разгромили и побили запорожские черкасы из порубежных городов Королевства Польского – из Миргородка, из Жигимонтова, из Полтавы; а атаман у них был Грицко Торский. Посланник Мегмет Чауш и 6 человек свиты его были убиты, брат его Мустафа Челибей и другие ограблены» [17, с. 57].

У відписці валуйківського воєводи 1644 р. у Чугуїв теж говориться про напади: «Июля 4 посылал он в Валуйки до Святогорского монастыря для проводывания атамана... июля 6 были они в Княже Иванове Луке и в том месте разгоняли их воровские люди черкасы. Июля 12 посылал он до Святогорского монастыря... и сказал им святогорский старец Иов: в июле приходили к ним в Святые Горы черкасы 8 человек и сказали им: пришли они з Мордвы все 70 человек и дожидаются громить крымских гонцов и государевых посланников... oprичь тех черксов 70 человек иные воровские черкасы лежат около Святых Гор по Донцу и около посольской дороги многие люди» [17, с. 57].

Вольновський воєвода Никифор Леонтьєв писав від 1 жовтня 1645 р. в м. Хотмижськ: «Сентября 29 выехал на Государево Царево имя из литовской стороны из города Плотавы черкашенин Остафейко Федоров. И он сказал: сентября 20 пошел из Миргорода атаман Грицко Торский и с ним 500 человек, а дожидаться им государевы казны, как будет посольская размена под Валуйкою и ему, Гришке, государеву казну громить, которая казна отпущена будет в Крым с посольскою разменою. Он же, Остафейко, сказал: из Литовские стороны из Жигимонтова города [Миргород] пошел черкашенин Абакумка и с ним 60 человек литовских людей на р. Донец, а дожидаться им громить государевых людей, которые ходят на р. Донец с разных городов для рыбной ловли». Белгородські станичники 22 липня 1664 р. напали на слід «воров черкас» на річці Нетріус, а валуйківські «вістовщики» бачили 28 липня до 20 черкас проти «Борисова городища» [16, с. 56-57].

Зрозуміло, що при таких важких місцевих умовах утримати в Цареборисові московську сторожу було дуже важко, тому царський уряд все частіше брав на службу місцевих черкас – видно згадуваних уже оскільських козаків, які були більш звичні до бойового, тривожного тутешнього життя. Природно, що тепер цар був радий і донським козакам, які погоджувалися

нести службу й жити в Цареборисові, хоча до 1647 р. начальство суворо наказувало борисівцям берегтися будь-яких зносин з донцями.

До початку 50-х рр. XVII ст. відноситься друге заселення Цареборисова. У 1654 р. сюди на старе городище прийшли жити групи черкас із Наддніпрянщини «с женами и детьми» [6, с. 53]. Тоді ж на городищі споруджувалось укріплення, свідченням чого може слугувати наказ 1656 р. про відпуск з Тули і Москви в Цареборисів пішалай, ядер, пороху [4, с. 172].

Навесні 1656 р. цар Олексій Михайлович «пожалував» Цареборисівське городище могутньому і всесильному на той час патріарху Никону у «вотчину». За царським указом 1 травня 1656 року яблонівський воєвода І.І. Ромодановський послав туди голову Я.І. Свистунова для огляду місця й перепису черкас, які там оселелися. За свідченням Свистунова, «в старом Борисове-городище, под горою, по Бахтину-колодезю, поселилась слобода черкасская». Виявилось одружених черкас – 143, холостих – 174, одружених руських людей – 5, холостих – 4. Переселенці-черкаси прийшли «із різних черкаських міст» [6, с. 54-55].

Орні землі знаходилися поблизу слободи, але до Цареборисова відносилися також «дикі землі», розташовані обабіч в бік Сіверського Дінця на 50 верст і вгору по р. Оскіл на 40 верст (ледь не до самої Радьківки, яка відома з 60-х рр. XVII ст.). Сінокоси цареборисівських черкас розташовувалися «вверх по Осколу, и вверх по Донцу, и по Бахтину-колодезю, и по Изюмцу, и по Большому Изюму по обе стороны, и по дубравам, и по лескам». На Бахтині-колодезі вже існувало два млини; на річках, які впадали в Сіверський Дінець «с Крымской стороны» (праворуч), цареборисівські черкаси володіли пасіками [6, с. 55].

Будівництво міських укріплень здійснювалося на кошти патріарха Никона та його канцелярії – так званого Патріаршого двору. В одному з документів Розрядного приказу повідомляється про те, що патріарх Никон, отримавши нову вотчину в Цареборисові, негайно вислав туди своїх людей – будувати місто [6, с. 55].

Отаманом цареборисівських черкас у звіті Я.І.Свистунова названо Івана Семенова, однак інші документи 1656-1663 рр., у тому числі чолобитні черкас, повідомляють про отамана Івана Світличного; швидше за все це одна і та ж особа. Ніяких податків та оброків цареборисівські черкаси до 1656 р., як видно з документів, не платили, державних обов'язків не несли [6, с. 55].

Навесні 1656 р. вільному життю українських переселенців біля Цареборисового городища настав кінець. 27 травня 1656 р. воєвода Федос Сурмин записав черкас «в службу» і видав їм жалування – по 2 рублі чоловіку на «хліб». Але, як видно за документами, деякі з черкас отримали замість 2 рублів тільки по одному. Черкаси були розбиті на десятки, з них взяті «поручні записи». У першому списку нараховувалося 160 служилих черкас. «А порука по них в государеве жалованье, и в службе и в вечном житье; десятник Илья Остапов и сами они промеж себя ругалися друг по друге,» – подібні записи були зроблені по кожному десятку. В серпні та вересні 1656 р. «в службу» в Цареборисові були записані нові групи черкас [6, с. 56].

Крім черкас, на службу в Цареборисів були прийняті й «руські люди»: Іван Реутов з товаришами; 26 листопада 1656 р. їм було видане грошове жалування, зброя, порох та свинець («новоприборным русским людем казакам, которые пришли из разных городов»). У документах Розрядного приказу записано: «И в вечном житье по них, казаках, взята запись порушная, что им з города не збежать.» [6, с. 56].

Улітку й восени 1656 р. на Цареборисівському городищі велися великі будівельні роботи, силами місцевих служилих людей будувалося нове місто. Фортеця знову, як і наприкінці XVI ст., будувалась із соснових колод, за формою «рубленого города». За описами, складеними в березні 1657 р. місто являло собою чотирикутник, витягнутий зі сходу на захід. Перша стіна (східна, «от реки Оскола») була завдовжки 86 сажень, друга (південна, «от Бахтина колодезя») – 124 саж., третя (західна, «от степи») – 86 саж., четверта (північна, «от валуйских дорог») – 106 саж. Підкреслимо, що всі виміри були зроблені «в трехаршинную сажень». Місто мало 2 проїжджі і 7 глухих башт; рублений тайник завдовжки 56 сажень виходив під землею з фортеці до р. Оскіл [6, с. 56-57].

В описі фортеці наводиться повідомлення про те, що вістовий дзвін був присланий у Цареборисів із Патріаршого двору, а не з Пушкарського приказу. Та, взагалі кажучи,

приналежність міста патріарху Никону в 1656-1657 рр. відчувалася, мабуть, не дуже для місцевих мешканців. Вона виявлялась (крім надіслання дзвону) в тому, що нові черкаси, які приходили в місто, «били челом» не царю, а патріарху. Однак належав Цареборисів патріарху недовго. Як відомо, в 1658 р. відбувся розрив між царем і патріархом Никоном. Олексій Михайлович наклав на патріарха «опалу», вотчини у Никона були відібрані [6, с. 57].

У квітні 1658 р. цареборисівські черкаси скаржилися «все городом» на воєводу Прокофія Коптева, який «им, черкасом, чинит большие неправды, и теснение, и налоги, напрасно без вины бьет и мучит». Скарга несподівано досягла успіху – цар наказав воєводу «переменить». Виняткова у подібних випадках царська милість добре пояснюється складною політичною ситуацією в Україні, що виникла після смерті Богдана Хмельницького. Московський уряд навесні 1658 р. намагався, де це було можливим, показати свою прихильність до черкас та утримати їх під своїм впливом. Новим воєводою Цареборисова став капітан Афанасій Норов, який залишався на цій посаді до 1663 р. [6, с. 57].

За описом 1663 р. Цареборисів ми бачимо добре укріпленим, досить багатолюдним для свого часу поселенням. Міцним був поки що сосновий «рублений город» в 402 сажні по периметру, на міських баштах наготові стояли 10 гармат з достатньою кількістю ядер («к тем пушкам по сту ядер»). Порівняно з 1656-1657 рр. з'явилася нова, друга лінія укріплень, яка топографічно збігалася з лінією колишньої острожної стіни епохи Бориса Годунова. Тут стояло 14 нових башт, із них три з проїжджими воротами. На цареборисівських полях, серед орних земель побудовані були на випадок татарських нападів «башни с избами» біля річки Ізюма і вгору по Осколу. Біля міста через р. Оскіл існувала постійна паромна переправа. У місті проживало 557 служилих черкас (серед них названі отаман Іван Світличний, сотники Павло Марков, Агафон Васильєв, Іван Голубенко, Василь Хорольський) і 58 «русских людей – донских казаков» (серед них отамани Сергій Абакумов і згадуваний раніше Іван Реутов) [6, с. 57-58].

Таким чином, для кінця 50-х – середини 60-х рр. XVII ст. ми можемо впевнено говорити про швидке відродження Цареборисова, навіть про новий розквіт цього міста.

Дуже швидко однак починається занепад Цареборисова. Географічне положення міста, а також необхідність утримання великих караулів в умовах постійної татарської небезпеки створюють для цареборисівців значні труднощі. Не слід забувати і того, що Цареборисів відродився як місто «за чертою», тобто далеко перед укріпленою лінією Московської держави. Уже в документі 1663 р. прослизає жалкування про нестачу людей для оборони. Після опису башт, збудованих серед орних земель, новий воєвода Цареборисова М.С. Дурново повідомляє про те, що «на тех башнях за малолюдством караулу нет» [6, с. 58].

Українські переселенці йдуть уже не лише до Цареборисова, де знаходиться не дуже бажаний для них воєвода, а й на вільні землі на лівому березі Сіверського Дінця, до річок Балаклеюк, до Бишкинського перевозу, до Лиману, до Андрієвих Лоз. Тут Яків Черніговець «осаджує» нові українські поселення, де нема московських воєвод.

Досить важким видом служби для цареборисівських черкас було утримання варты в складі 50 чоловік біля соляних промислів на Торських озерах. Варта стояла «для береження соленого заводу» і зміна її відбувалася щотижня [6, с. 58].

Конкретним же поштовхом, який призвів до різкого зменшення населення міста та його запусіння, стали події весни 1668 р. У цьому році в умовах загострення соціальних протиріч і невдоволення українського населення Андрусівським договором, який розділив Україну на дві частини, на Лівобережній Україні спалахнуло народне повстання. Гетьман Іван Брюховецький і частина козацької старшини намагалися спрямувати народний гнів проти царських воєвод. У слобідські міста з переважаючим «черкаським» населенням Брюховецький розіслав листи, закликаючи виступити проти царських воєвод і Москви. Цареборисівці підтримали цей заклик та приєдналися до загону знаменитого кошового отамана Запорозької Січі полковника Івана Сірка, який на той час громив царські війська на Слобожанщині [8, с. 64].

Відродитися після потрясіння 1668 р. Цареборисів повною мірою вже не зміг, хоча частина українських козаків, як видно, і повернулася на старе місце. Дерев'яна фортеця була відбудована

знову, але вже не у вигляді «рубленого города», а у формі більш простого за конструкцією стоячого острогу без обламів [6, с. 59].

З середини XVII ст. ми можемо говорити виключно про українське населення Царборисова.

Восени 1670 р. царборисівці взяли активну участь у повстанні донського отамана Степана Разіна, яке охопило увесь південь, Дон і Поволжя. На Слобожанщині це повстання очолив названий брат Степана Тимофійовича Разіна, його найближчий сподвижник і товариш Лесько Черкашенін. Останній ще відомий під прізвиськом Лесько Хромий та Лесько Кривий (через поранення в ногу і втрачене в бою око), крім того документи його називають отаманом Олексієм Григорьевим. Родом він з Опішні, з козаків Полтавського полку, пізніше подався на Запорізьку Січ, а згодом приєднався до донських козаків, де мав великий авторитет й обіймав перші старшинські посади. Незадовго до виступу Л. Черкашеніна на чолі з 300 повстанцями на Слобожанщину Степан і Лесько побратались. Названий брат С.Разіна повинен був «конницею и судами» піднятися з Дону вгору по Сіверському Дінцю на Слобідську Україну й захопити міста Маяцьк, Царборисів, Валуйки та ін. Разом з батьком в наші краї відправився і старший син Л. Черкашеніна, який, незважаючи на молоді роки проявив себе як справжній донець. З 1 по 20 жовтня 1670 р. на бік повсталих переходить населення Маяцька, Царборисова, Балаклії, Чугуєва, Богодухова, Змієва, Мерефи. 1 жовтня значні сили повстанців (близько 3 тисяч чоловік) на суднах і конях підійшли до Маяцька. Захопивши фортецю, повстанське військо Л. Черкашеніна підійшло до Царборисова і 2 жовтня 1670 зайняло місто, не зустрівши ніякого опору з боку місцевого населення. Воєводу А.Маслова повсталі «с башни спихнули и в воду вкинули» [18, с. 206-209].

У Царборисові Л.Черкашеніну була забезпечена повна підтримка, ще до підходу повсталих. Тут жила хрещена мати С.Разіна Матрьона Говоруха. Прізвисько вказує на красномовність та балакучість цієї жінки. Маючи дар яскраво, дохідливо говорити, Матрьона, напевно, мала на своїх земляків величезний вплив, переконувала їх приєднатися до повстання. Мешканці міста не приховували співчуття Разінцям і з нетерпінням чекали на їх прихід. Видатна роль у подіях у Царборисові належить сину Матрьони Говорухи Яську (Якову) і її зятю Івану Москалю. За участь у повстанні всім трьом за наказом воєводи Г.Г. Ромодановського в листопаді 1670 р. було винесено смертний вирок: Матрьоні Говорусі відрубали голову, а Ясько й І. Москаль – були повішені [18, 209].

Царборисів залишався опорним пунктом повстання протягом всього жовтня. Звідси, залишивши в місті 500 піших козаків, загони Л.Черкашеніна пішли до Балаклії, Змієва, Чугуєва та Мерефи. Тут певний час розташовувався штаб разінських військ. Звідси писалися «прелестные грамоты», які розсилалися повсталими в навколишні міста і слободи; сюди стягувалися повстанські сили, обози з харчами [18, с. 210].

Царському уряду довелося використати для придушення повстання служилих людей Белгородського полку: рейтарські полки та Сумський слобідський полк [17, с. 59].

Розправа була жорстокою: в документах Розрядного приказу збереглися списки повішених жителів Царборисова – активних учасників повстання. У листопаді 1670 р. жителі Царборисова, які залишились, були приведені до присяги: таких виявилось «русских людей и черкас 155 человек» [6, с. 61].

За описом, складеним восени 1677 р., в Царборисові нараховувалося 160 служилих людей: 20 «русских» і 140 черкас. Відзначимо, що ці царборисівські черкаси до складу Харківського полку не входили, вони несли городову службу [6, с. 61].

Уже у 80-х рр. XVII ст. Царборисів стає одним із «заурядных городков» Ізюмської лінії. За описами 1681 і 1683 рр. у ньому нараховувалося 149 служилих людей: українців і росіян. В описі Царборисова 1683 р. зустрічається цікава деталь: виявляється, колишня дерев'яна фортеця для незначного гарнізону була завелика, тому «к осадному времени для малолюдства в том же городе, внутре, зделан малой городок» [8, с. 119].

Скориставшись складними обставинами в Нижньому Приоскіллі, посилили свої напади татари, які неодноразово захоплювали місцевих жителів у полон по кілька разів на рік [17, с. 59-62].

Таким чином, Цареборисів у перші два десятиліття свого існування був осередком Московського царства для оборони та контролю над прилеглою територією. Оскільки Цареборисів стояв на розгалуженні шляхів, якими татари йшли вглиб Московської держави, то був під постійною загрозою нападів, які неодноразово завдавали йому значної шкоди. Нестабільна соціально-політична ситуація в Московському царстві та агресія Кримського ханства неодноразово ставали причиною зникнення міста, однак з часом воно знову відроджувалося. Та з кожною такою руйнацією і відбудовою місто все більше й більше втрачало в розмірах як укріплень, так і населення, відповідно й роль його як місцевого оборонного центру зменшувалася. Після побудови Ізюмської захисної смуги та заселення навколишніх земель Цареборисів став одним із звичайних міст-фортець Ізюмського слобідського козацького полку. Однак економічний аспект минулого Цареборисова зазначеного періоду потребує детальнішого дослідження.

Література

1. Алферова Г.В. Русские города XVI-XVII веков. – М.: Стройиздат, 1989. – 216 с.
2. Багалея Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М.: Тип. ун-та, 1887. – 571 с.
3. Борисова Т.М., Дяченко М.Т., Уманський М.В. Історичні та пам'ятні місця Харківщини. – Х.: Прапор, 1966. – 366 с.
4. Борисова Т.М. Історичні та пам'ятні місця Харківщини. – Х.: Прапор, 1966. – 366 с.
5. Дяченко М.Т. Ізюм. Історико-краєзнавчий нарис. – Х.: Харківське книжкове видавництво, 1963. – 168 с.
6. Загоровский В.П. Изюмская черта. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1980. – 238 с.
7. Історія міст і сіл УРСР. Харківська область. – К.: Головна Редакція Української Радянської Енциклопедії, 1967. – 1001 с.
8. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии в XVI-XVIII вв., собранные в различных архивах и отредактированные Д.И. Багалеем. Т. I. – Х.: Изд. ист.-филол. об-ва, 1886. – 358 с.
9. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – М.; Л.: АН СССР, 1948. – 446 с.
10. Скляр И.М. О начальном этапе первой крестьянской войны в России. // Вопросы истории. – 1960. – № 6. – С. 60-112.
11. Скрынников Р.Г. Борис Годунов. – М.: Наука, 1983. – 191 с.
12. Скрынников Р.Г. Россия накануне «смутного времени». – М.: Мысль, 1980. – 205 с.
13. Скрынников Р.Г. Социально-политическая борьба в Русском государстве в начале XVII века. – Л.: Издательство ЛГУ, 1985. – 327 с.
14. Смирнов И.И. Восстание Болотникова. 1606-1607. – М.: Госполитиздат, 1951. – 585 с.
15. Соловьев С.М. Сочинения: В 18 кн. Кн.4: История России с древнейших времен. Т.7-8. – М.: Голос, 1994. – 758 с.
16. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 4. – М., 1859. – 336 с.
17. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 5. – М., 1859. – 462 с.
18. Чистякова Е.В., Соловьев В.М. Степан Разин и его соратники. – М.: Мысль, 1988. – 221 с.
19. Щелков К.П. Историческая хронология Харьковской губернии. – Х.: Тип. Хар. ун-та, 1882. – 365 с.